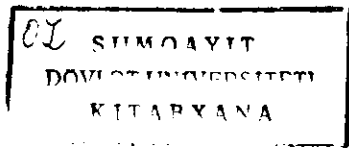

NƏZƏR ELDAROV

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərs vəsaiti
Ümumi hissə

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.12.2008-ci il tarixli, 1313 nömrəli əmri ilə dərs
vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

BAKI - 2008

28048

37.022+91(07)

E 45

Az2

Elmi redaktor: c.e.d., prof. **Bayram Cavad oğlu Ələsgərov**

Redaktor: **Nuriyev Rahim Nuri oğlu**

Rəyçilər: c.e.n. dos. **T.D.Ağayev**
c.e.n. **S.Ə.Allahverdiyeva**

N.Ş.Eldarov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti.
Ümumi hissə. Bakı, Qanun, 2008, 192 səh.

Dərs vəsaiti ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitdə coğrafiya tədrisi metodikasının ümumi məsələləri: coğrafiyanın təlimi metodikası bir elm kimi, məktəb coğrafiyasının strukturu və məzmunu, ümumtəhsil vəzifələri, təlim metodları, təlimin müasir metodları, dərsliklə aparılan işlər, xəritə və digər kartoqrafik vəsaitlərlə iş, coğrafiyaya dair praktik və müstəqil işlər, coğrafiyanın təlimində əyani vəsaitlərdən istifadə edilməsi, coğrafiya kabineti və coğrafiya meydançası, coğrafiya dərsi, coğrafiya üzrə ekskursiyalar, coğrafiyadan sinifdən xaric işlər verilmişdir. "Kursun ayrı-ayrı hissələrinin tədrisi metodikası" hissəsinin gələcəkdə nəşr olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Dərs vəsaiti ilk dəfə nəşr olunur. İstifadə olunmuş mənbələrdəki bəzi fikirlər olduğu kimi saxlanılmışdır. İlk nəşr olduğu üçün vəsaitdə yaqın ki, qüsurlar da var. Vəsaitin gələcəkdə yenidən işlənilib təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Vəsaitdən tələbələrle bərabər orta məktəb coğrafiya müəllimləri də istifadə edə bilərlər.

Q $\frac{1500005104}{AB 022051}$ sifarişli-08

Az2

© QANUN, 2008

© N.Ş.Eldarov, 2008

ÜMUMİ HİSSƏ

I FƏSİL

COĞRAFIYANIN TƏLİMİ METODİKASI BİR ELM KİMİ

Coğrafiyanın tədrisi metodikası pədaqoji elmlərdən biridir. Bu elm məktəbin qarşısında qoyulmuş təlim-tərbiyə vəzifələrinə uyğun olaraq məktəb coğrafiyası kursunun məqsədini, məzmununu, sistemini işləyib hazırlayır, başqa sözlə, coğrafiya elmlərinin hansı məsələlərini şagirdlərə öyrətməli sualına cavab verir. Coğrafiyanın öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarının tədqiqi də coğrafiya metodikasının predmetinə aiddir.

Coğrafiyanın tədrisi metodikasının tədqiq etdiyi problemlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Məktəb coğrafiyasının təhsil və tərbiyə vəzifələri.
2. Məktəb coğrafiyasının məzmunu.
3. Müəllimin öyrədici fəaliyyəti.
4. Şagirdin öyrədilməsi.
5. Coğrafiyanın təlimi prosesində şagirdin tərbiyəsi və inkişafı.

Təlimin məzmununun, metodlarının və təşkilat formalarının daim təkmilləşdirilməsi coğrafiya metodikasının əsas vəzifələrindən biridir.

Digər elmlər kimi coğrafiyanın tədrisi metodikası da təcrübəyə istinad edir. Metodika şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edərək tədrisin təcrübəsini zənginləşdirir, tədris və tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməkdə müəllimlərə kömək edir, uzun illərdən bəri məktəblərdə coğrafiyanın öyrədilməsi sahəsində toplanmış zəngin təcrübəni ümumiləşdirərək onları müəllimlərə çatdırır. Bunun da sayəsində müəllim öz işini tənqidi surətdə nəzərdən keçirir, artıq məlum olan və təcrübədə

sınaqdan çıxmış təlimin təşkilat formalarını və metodlarını yenidən kəşf etməklə məşğul olmur.

Metodika coğrafiyanın tədrisi təcrübəsini zənginləşdirərək təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməkdə müəllimə aşağıdakı məsələlərdə yaxından kömək edir:

1. Təhsil, əmək, əxlaqi və estetik tərbiyə sistemində, habelə şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasında coğrafiyanın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində;

2. Məktəb coğrafiya kurslarının məzmununun təkmilləşdirilməsində və elmi təhlilində;

3. Müəllimin ayrı-ayrı coğrafiya kurslarının məzmununa və şagirdlərin yaş xüsusiyyətinə müvafiq olan, elmi sürətdə əsaslandırılmış təlim-tərbiyə metodları və pedaqoji prosesin müasir avadanlıq sistemi haqqındakı biliklərlə silahlandırılmasında;

4. Təlimin təşkilat formalarının müəyyənləşdirilməsində;

5. Şagirdin öyrədilməsi və onun inkişafının daha səmərəli yollarının tapılmasında;

6. Coğrafiya dərsliklərinə, xrestomatiyalara və sinifdənkənar oxu kitablarına qoyulan tələblərin müəyyənləşdirilməsində;

7. Coğrafiya üçün tədris avadanlığının və ondan istifadə metodikasının hazırlanmasında;

8. Ölkəşünaslığın və sinifdənkənar işin formaları, məzmunu və metodları ilə müəllimin tanış olmasında.

Coğrafiya metodikası coğrafiyanın təlimi nəzəriyyəsini işləyib hazırlayır, pedaqoji təcrübəyə rəhbər istiqamət verərək onu obyektiv surətdə təhlil edir, ümumiləşdirir, müəllimə yeni yollar və iş priyomları göstərir.

Coğrafiya metodikası birinci növbədə coğrafiya elmləri ilə sıxı surətdə əlaqədardır. Məşhur coğrafiyaşünas N.N.Baranskinin təbirincə coğrafiya metodikası bir elm sahəsi kimi "elmi coğrafiyadan məktəb fənni hazırlamalıdır". Metodika məktəbin qarşısında duran vəzifəni əldə rəhbər tutaraq coğrafiya elmlərindən ən böyük təlim və tərbiyə əhəmiyyətinə malik olan məsələləri seçib məktəb coğrafiya kursuna daxil edir, başqa sözlə, məktəb

coğrafiyasını yaradır. Metodika məktəb coğrafiya kursunun məzmununa müvafiq olaraq yüksək pədaqoji effekt verən təlimin təşkilat formalarını və metodlarını müəyyənləşdirir.

Məktəb coğrafiyasının məzmununu, quruluşunu, ardıcılığını, dərinlik dərəcəsini, habelə təlimin təşkilat formalarını və metodlarını müəyyənləşdirərkən coğrafiya metodikası şagirdlərin yaş xüsusiyyətini, hazırlıq səviyyəsini nəzərə alır.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası məktəb coğrafiyasının məzmununu, təliminin təşkilat formalarını və metodlarını tədqiq edərkən pədaqogikanın xüsusi bir sahəsi kimi onun başqa sahələrinə, birinci növbədə didaktikaya, tərbiyə nəzəriyyəsinə, habelə psixologiyaya əsaslanır. Bununla yanaşı, coğrafiya təlimi metodikasının tədqiq etdiyi müddəa və qanunauyğunluqlar, məsələn, şagirdin öyrənmə və müəllimin öyrətmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri haqqında müddəa və qanunauyğunluqlar didaktikanı zənginləşdirir və müəyyən dərəcədə onun gələcək inkişafına müsbət təsir göstərir. Məsələn, təlimdə coğrafi xəritələrdən istifadə etmək metodikasının əsas müddəaları didaktikanın əsaslarına möhkəm daxil olmuşdur. Eyni zamanda coğrafiya metodikası pədaqogikanın göstərilən sahələrini və psixologiya elmini zənginləşdirir.

Tərbiyəedici təlim nəzəriyyəsinin işlənib-hazırlanmasında da metodika tərbiyə nəzəriyyəsinin ümumi qanunauyğunluqlarına istinad edir; bu qanunauyğunluqların hər birinin tədris fənnində öz spesifikliyi vardır. Coğrafiya metodikası ümumiyyə istinad edərək, tədris fənninin məzmunununun spesifikliyindən irəli gələn xüsusiyyətlərini işləyib hazırlayır. Təbiətdə ümumi əlaqələrin düzgün elmi anlayışının formalaşması haqqında əsas müddəalar, məsələn, tərbiyənin ümumi nəzəriyyəsinin işləyib-hazırladığı müddəalar coğrafiya metodikasında öz spesifik aspektini alır, şagirdlərdə coğrafi örtüyün bütövlüyü və ayrılmazlığı qanunu haqqında biliklər formalaşır.

Coğrafiyanın təlimi metodikasının psixologiya ilə əlaqəsi vardır. Vasitəli əlaqə psixologiyanın məlumatlarından, bu məlu-

matların ümumi didaktikanın qanunauyğunluqlarında əks etdirildiyi şəkildə, istifadə etməklə həyata keçirilir. Məsələn, coğrafiya təliminin metodikası psixologiyanın dərk etmə və yadd saxlama məsələlərinə aid olan ümumi didaktik qanunauyğunluqlarından istifadə edir. Bununla yanaşı coğrafiya təliminin metodikası psixologiyanın məlumatlarından istifadə edir. Bunu, coğrafiya təlimi prosesinin spesifik qanunauyğunluqlarını, məsələn, coğrafiya xəritəsində obyektlərin məkan münasibətlərinin mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək tələb olunduğu zaman etmək lazımdır. K.D.Uşinskinin psixologiyanı pedaqogikanın təməl daşına çevirmək haqqında vəsiyyətini həyata keçirmək metodikanın psixologiya ilə əlaqə məsələlərini həll etmək deməkdir.

Biliklərə yiyələnmək üçün şagirdlər məntiqi təfəkkür priyomlarını: təhlil, tərkib, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, müqayisə və s. tətbiq edirlər. Buna görə də təlimdə məntiqi proseslərin daha məqsədəuyğun əlaqələndirilməsini və onların tətbiq edilməsində şagirdlərin çalışmalarını müəyyən etmək metodikanın vəzifəsinə daxildir. Coğrafiya təlimi metodikasının məntiq ilə əlaqəsinin zəruriliyi də bununla əsaslandırılır. Metodik nəticələrdə məntiqi proseslərdən istifadə edilməsi düzgün təfəkkürün və deməli, gerçəkliyin dərk edilməsi üçün vacib şərtədir.

Coğrafiya metodikasının coğrafiya elmləri ilə əlaqəsi (metodologiya və məktəb predmetinin məzmunu üzrə) onun iki bölməsinin: fiziki coğrafiyanın metodikasının və iqtisadi coğrafiyanın metodikasının ayrılmasını təyin edir. Bu bölmələrin məzmununda ümumi əlamətlərin mövcud olması ilə yanaşı, fiziki və iqtisadi coğrafiyanın obyektlərinin və elmi tədqiqatının metodlarının müxtəlifliyindən irəli gələn mühüm xüsusiyyətlər də vardır.

Məktəb predmetinin məzmununu işləyib-hazırlayarkən, metodikanın mühüm vəzifəsini fiziki və iqtisadi coğrafiyanın sıx və qırılmaz əlaqəsinə nail olmaq təşkil edir, çünki məktəbdə təbiəti əhəlisiz, insan cəmiyyətini coğrafi mühitsiz öyrətmək qeyri-

mümkündür. Buna cəhd bayağı coğrafiyaçılıq faktlarına gətirib çıxarır.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası bir elm sahəsi kimi ümumi və xüsusi hissələrə bölünür. Metodika tarixi sahəsində aparılan tədqiqatların nailiyyətləri coğrafiya tədrisi metodikasının tarixi kimi üçüncü sahənin yaranması ilə nəticələnəcəkdir.

Ümumi hissə coğrafiya metodikası fənnini, elmi tədqiqat metodlarını öyrənir, bütövlükdə məktəb coğrafiya kursunun məqsəd və vəzifəsini, məzmununu, coğrafi biliklərinin mənimsənilməsinin qanunauyğunluqlarını, təlimin təşkili formaları və metodlarını müəyyənləşdirir.

Metodikanın ümumi – birinci hissəsinin müəyyən etdiyi qayda və qanunlara müvafiq olaraq onun ikinci hissəsi məktəb coğrafiyasının ayrı-ayrı kurslarının məqsəd və vəzifəsini, məzmununu müəyyənləşdirir, onların təliminin metodik əsaslarını işləyib hazırlayır, habelə əsas mövzuları konkret surətdə nəzərdən keçirib təhlil edir.

Coğrafiya metodikasının qarşısında böyüməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyə vəzifələrinin həllinə kömək edən, tədqiqi zəruri olan bir sıra problemlər durur. Bu problemlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- 1) Məktəb coğrafiyasının məzmununu coğrafiya elmlərinin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılması;
- 2) Təlim və tərbiyə arasında olan əlaqələrin daha da təkmilləşdirməsi;
- 3) Elmi dünyagörüşün formalaşmasında əxlaqi tərbiyədə məktəb coğrafiyasının rolunun artırılması;
- 4) Təlimin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinə işlənilib hazırlanması;
- 5) Ən yeni texniki vasitələrin tətbiqi məsələlərinin və təlimin proqramlaşdırılmasının işlənilib hazırlanması;
- 6) Şagirdlər tərəfindən seçilən məşğələlərin (maraq və qurup məşğələləri), sinifdən xaric iş və s. problemlərin işlənməsi.

Coğrafiya tədrisi metodikası üzrə aparılan elmi tədqiqatlarda ümumpedaqoji və didaktik elmi tədqiqat işlərində tətbiq edilən aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunur: müşahidə, məktəb sənədlərinin (müəllimlərin planları və hesabatları, şagirdlərin fəalliyətinin nəticələri və s.) tədqiqi, müəllimlərlə, şagirdlərlə və valideynlərlə müsahibə, eksperiment.

Coğrafiyanın tədrisi metodikasının tədqiqat metodları arasında daha çox tətbiq edilən və geniş yayılmış olan birbaşa, vasitəsiz müşahidə xüsusi yer tutur. Müəyyən sahədə müəllimin qabaqcıl iş təcrübəsini öyrənmək və ümumiləşdirmək üçün qabaqcıdan hazırlanmış plan üzrə aparılan və xüsusi məqsədlə təşkil edilən birbaşa (bilavasitə) müşahidələr dərstdə və sinifdənkənar şəraitdə coğrafiyanın təlimi prosesini özünün təbii halında sistematik surətdə öyrənməyə imkan verir. Birbaşa müşahidələr zamanı faktlar qeydə alınır, məsələn, dərslər, məhəldə aparılan praktik məşğələlər protokollaşdırılır, stenoqrafiya edilir. Maqnitafona yazılır və ya bəzən isə video və kinolentə çəkilir.

Müşahidə tədris işinin keyfiyyətini qiymətləndirmək məqsədilə təşkil edilən yoxlama yazı və şagirdlərlə aparılan fərdi söhbətlər və s. tədqiqat metodları ilə əlaqədar surətdə tətbiq edildikdə daha yaxşı nəticələr alınır.

Birbaşa müşahidə ilə yanaşı dolayı müşahidələrdən də istifadə edilir. Müəllimlərin hesabatları, məruzələri, onların tərtib etdikləri dərslər planları, açıq dərslərin icmalları, mövzuların metodik təhlili, dövri mətbuatda təsvir edilmiş iş təcrübələri və şagirdlərin işləri (coğrafiya dəftəri, qrafik iş) ilə tanışlıq dolayı müşahidəyə misal ola bilər.

Elmi müşahidənin əsas vəzifəsi hadisənin şəraitini müəyyən etməkdən, hadisəni dəqiq təsvir etməkdən, hadisə ilə şərait arasındakı asılılığı tapmaqdan, başqa sözlə, hadisəni izah etməkdən ibarətdir.

Müşahidənin məqsəd və vəzifəsi tədqiqatın qarşısında qoyulan praktik məqsəd və vəzifədən irəli gəlir. Müşahidə aparmaq

üçün qabaqcadan seçilmiş sahədə nəzəri tədqiqat aparmaq, məktəblərin müvafiq iş təcrübəsi ilə tanış olmaq zəruridir.

Tədqiq ediləcək hadisələr, məsələlər dəqiq müəyyən olunan sonra müşahidənin konkret proqramı işlənilib hazırlanır. Müşahidə proqramında siniflər, öyrənilməsi prosesində müşahidə aparılacaq proqramın mövzuları, müşahidənin qeydə alınması üsulları və müsahibə zamanı şagirdlərə veriləcək suallar, şifahi sorğuda və ya yoxlama yazı işində qoyulacaq suallar, əldə edilmiş məlumatların təhlili üsulları və s. qeyd olunur.

Tədqiqat metodlarından biri kimi müsahibə geniş tətbiq olunur. Müəllimin öz işinin müxtəlif cəhətlərinə, xüsusən təcrübə yoxlamadan keçirilən yeni proqramlara, dərslərə, əyani vəsaitlərə və s. olan münasibətini aşkara çıxarmaq, şagirdlərin təlimə olan marağını aydınlaşdırmaq üçün coğrafiya müəllimi, məktəbin digər işçiləri (xüsusən dərs hissə müdiri, sinif rəhbəri, uşaq birliyi təşkilatı rəhbəri, kitabxanaçı ilə), habelə valideynlər və şagirdlərlə aparılan müsahibənin əhmiyyəti böyükdür.

Müşahidə və müsahibə qabaqcıl təcrübəni əks etdirən material əldə etməyə və bu təcrübəni təsvir etməyə imkan verir. Lakin aydındır ki, müasir dövrdə elmi tədqiqat işi təkcə material toplamaqla və mövcud iş təcrübəsini təsvir etməklə kifayətlənə bilməz. Bununla yanaşı, elmi tədqiqat işi yaradıcı düşüncə və eksperiment qoyuluşunu tələb edir.

Tədqiqatçının irəli sürdüyü elmi fərziyyənin doğruluğunu yoxlamaq üçün elmi surətdə təşkil edilmiş təcrübə təlim – pedaqoji eksperiment çox mühümdür.

Müşahidəyə nisbətən eksperimentin bir sıra üstünlükləri vardır. Belə ki, eksperiment sayəsində tədqiqatçı təlim prosesinə fəal surətdə müdaxilə edərək öyrəndiyi hadisəni müxtəlif şəraitdə nəzərdən keçirə bilər.

Tədqiqatçı şüurlu surətdə şəraiti dəyişməklə eyni hadisəni müxtəlif vəziyyətlərdə nəzərdən keçirərək daha dəqiq və etibarlı faktlar toplayır ki, bunların da sayəsində o, əsaslandırılmış elmi nəticələr çıxarılır.

Eksperimentin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün nəzəriyyəyə və əməli iş təcrübəsinə əsasən diqqətlə işlənib hazırlanmış elmi fərziyyənin olması əsas şərtidir.

Bu elmi fərziyyədə, eksperimentin aparılması prosesində, coğrafiya üzrə təlimin məzmununda, təşkili formalarında və metodlarında ediləcək dəyişikliklər və bunların sayəsində əldə olunaacaq təxmini nəticələr qabaqcadan müəyyən edilir. Başqa sözlə, eksperimentin fərziyyəsində şagirdlərə mənimsədilməsi olan bilik və bacarıqların həcmi, həmin bilik və bacarıqların yaxşı mənimsənilməsini təmin edəcək ən səmərəli şərait (təlimin təşkilat formaları və materialları) dəqiq işlənib hazırlanır. Coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə aparılan tədqiqatlarda əsasən təbii eksperimentdən istifadə edilir.

Bu məqsədlə eyni imkan və şəraitə malik olan siniflərin bir qismi nəzarət, digər qismi isə eksperiment üçün ayrılır. Nəzarət siniflərində iş adi qayda üzrə, tədqiqatçının müdaxiləsi olmadan aparılır. Eksperiment siniflərdə isə iş tədqiqatçının işləyib hazırladığı fərziyyə və metodika əsasında (məs: eksperiment dərslər formasında) aparılır. Eksperiment qurtardıqdan sonra hər iki sinifdə eyni yoxlama işi aparılır və onların nəticələri tutuşdurulub müqayisə edilir.

Son illərdə laborator eksperimentdən də istifadə olunur. Təbii eksperiment sinfin bütün şagird heyəti ilə aparıldığı halda, laborator eksperiment fərdi və qrup formasında keçirilir. Lakin bu zaman hazırlıq və inkişaf səviyyəsinə görə (qüvvətli, orta, zəif) müxtəlif şagirdlər seçilir.

Laborator eksperiment coğrafiyadan yeni iş üsullarının mənimsədilməsi xüsusiyyətlərini (məsələn, məhəllin plana alınması, relyefin horizontallarla təsviri, müxtəlif alətlərdən istifadə edilməsi, xəritələrin oxunması və tutuşdurulması, və s.) öyrətmək, yeni tədris-əyani vasitələri yoxlamaq üçün tətbiq edilir.

Azərbaycanda coğrafiya tədrisi metodikasının əsasını Azərbaycanın görkəmli coğrafiyaçısı Qafur Rəşad Mirzəzadə qoymuşdur. O, Azərbaycan dilində ilk dəfə coğrafiya dərsləkləri

yaratmışdır (1909-cü ildə “Qafqaz coğrafiyası”, 1912-ci ildə I hissə, 1916-cı ildə II hissə “Ümumi coğrafiya”, 1923-cü ildə “Azərbaycan SSR-in coğrafiyası”, 1923-cü ildə “Coğrafiya terminləri lüğəti”, 1924-cü ildə I və II hissə “Ümumi fiziki coğrafiya” və s.).

Ümumilikdə 1980-ci ilə qədərki dövrdə Azərbaycanda coğrafiya tədrisi metodikası Rusiya və SSRİ-nin coğrafiya tədrisi metodikasının bir qolu kimi inkişaf etmişdir. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün siniflər üzrə milli dərsliklərimiz yaradılmış və sonrakı illərdə təkmilləşdirilmişdir. Hal-hazırda istifadədə olan VI sinif “Ümumi fiziki coğrafiya” dərslisinin müəllifləri E.K.Əlizadə və N.S. Seyfullayeva, VII sinif “Mərkəzlər və okeanların fiziki coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri O.K.Alxasov, D.M.Ələskərov, Ş.M.Pənahov və R.İ.Məmmədov, VIII sinif “Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri B.A.Budaqov və Y.Ə.Qəribli, VIII sinif “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri Ş.Y.Göyçaylı, N.H.Əyyubov və N.N.Allahverdiyev, IX sinif “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” dərslisinin müəllifi T.R.Gərayzadə, X sinif “Yerşünaslıq” dərslisinin müəllifləri M.A.Müseibov, E.K.Əlizadə və N.S.Seyfullayeva, XI sinif “Türk dünyası coğrafiyası” dərslisinin müəllifləri M.A.Müseibov, V.Ə.Əfəndiyev və N.S.Seyfullayevadır.

**MƏKTƏB COĞRAFIYASININ STRUKTURU
VƏ MƏZMUNU**

Coğrafiya elmləri sistemi, iki böyük hissəyə: fiziki coğrafiyaya və əhalinin coğrafiyası da daxil olmaqla iqtisadi coğrafiyaya bölünür. Belə bölgü coğrafiyanı öyrənən obyektlərin öz mahiyyətindən bir tərəfdən təbiət hadisələrinin və digər tərəfdən ictimai hadisələrin mahiyyətindən irəli gəlir. Bütünlükdə götürülmüş fiziki coğrafiya təbiət hadisələrini coğrafi nöqtəyi-nəzərdən öyrənir və bununla da təbiət elmləri tərəfindən müəyyən edilmiş təbiətin inkişafı qanunauyğunluqlarına əsaslanır. İqtisadi coğrafiya ictimai hadisələri (əhalinin və təsərrüfatın xüsusiyyətlərini və yerləşməsinə) öyrənir, və bununla da ictimai elmlərin tədqiq etdiyi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Fiziki və iqtisadi coğrafiya öz növbəsində bir sıra elmlərə bölünür. Ümumi fiziki coğrafiya və ya yerşünaslığın predmeti bütünlükdə və bütün Yer kürəsi miqyasında coğrafi mühitin tədqiqidir. Məhəlli (regional) fiziki coğrafiyanın predmeti – Yer səthi hissələrinin hüdudlarında coğrafi mühitin müxtəliflikləri səbəblərinin xarakteristikası və izah edilməsidir.

Coğrafi mühitin ayrı-ayrı komponentlərini xüsusi fiziki-coğrafi elmlər: geomorfologiya, klimatologiya, hidrologiya, okeanologiya, torpaqşünaslıq və s. öyrənir. Bu elmlər ümumi fiziki coğrafiya, həmçinin məhəlli fiziki coğrafiya ilə əlaqədardır. Fiziki coğrafiyaya həmçinin paleogeocoğrafiya (tarixi yerşünaslıq) da daxildir.

İqtisadi coğrafiyanın əsas vəzifəsi əhali və əhalinin təsərrüfat fəaliyyətini, istehsalın coğrafi yerləşməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir. İqtisadi coğrafiya – istehsalatın, əhalinin yerləşdirilməsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edən ümumi iqtisadi coğrafiyaya və ölkə, həmçinin rayonların (bölgələrin) hüdudları daxilində istehsalatın yerləşdirilməsi və əha-

linin tərkibini tədqiq edən məhəlli (regional) iqtisadi coğrafiyaya bölünür.

Həmçinin coğrafiya elmləri sisteminə ölkəşünaslıq və kartoqrafiya da daxildir.

“Ümumi fiziki coğrafiya” kursunda (VI sinif) şagirdlərə onlar üçün anlaşılıq olan formada ilkin coğrafi məlumatlar verilir. Yer haqqında bu biliklər sistemi bütünlükdə ümumi fiziki coğrafiya məsələlərinin dərk edilməsində ilk pillə hesab olunur. V sinif təbiətşünaslıq kursunu “coğrafiyaya giriş” hesab etmək olar. Bu kursda verilmiş biliklər: “Kainat və Yer kürəsi”, “Qlobus və xəritə”, “Yer qabığı”, “Yerin hava təbəqəsi”, “Təbiətdə su”, “Yerin canlı aləmi”, “Təbiətin rəngarəngliyi”, “Əhali və onun məşğuliyyəti”, “Təbiəti mühafizə” ümumi fiziki coğrafiya kursunu öyrənmək üçün baza rolunu oynayır.

Təbiətşünaslıq və həmçinin riyaziyyatdan aldığı biliklər əsasında dərəcə, bucaq və onların transportirlə ölçülməsi, müsbət və mənfi ədədlər, orta ədəd, faiz haqqında anlayışlar ümumi fiziki coğrafiyanın birinci mərhələsində məktəblilərin ümumi coğrafi hazırlıqlarının səviyyəsini əhəmiyyətli surətdə yüksəltməyə imkan verir.

Kursun giriş hissəsində coğrafiya elmi, Yer haqqında coğrafi biliklərin inkişaf mərhələləri, böyük coğrafi kəşflər və bu dövrün səyyahları haqqında biliklər verilir. “Yer kosmosun tərkib hissəsi kimi” bölməsində: Yerin kosmik ünvanı, dərəcə toru, miqyas, Yer ölçülərinin kiçildilməsi, coğrafiya xəritəsi, coğrafi koordinatlar, fiziki xəritələrdə və qlobusda şərti işarələr, respublikamızın xəritələri ilə tanışlıq, yaşadığınız yerin təsviri, məhəllin planının, qlobus, xəritə və plan insanların xidmətində, “Yerin təbəqələri” bölməsində isə litosfer, atmosfer, hidrosfer, biosfer və bu təbəqələrin tərkibi, quruluşu, mühafizəsi haqqında məlumatlar verilir.

İbtidai kursun məzmununa həmçinin “Yer kürəsində bəşəriyyət” bölməsi də daxil edilmişdir ki, burada şagirdlər dünya-

nın əhalisi, siyasi xəritəsi, respublikamızın dünyanın siyasi xəritəsində yeri haqqında sadə məlumatlar alırlar.

Kursun qurulması biliklərin tədrisən mürəkkəbləşməsinə, bizi əhatə edən təbiət obyektlərini öyrənmək və məhəldə praktik işlərin görülməsi üçün vaxtli-vaxtında ekskursiyalar keçirilməsinə, xəritə haqqında biliklərin ardıcıl olaraq genişlənməsinə, xəritədən müntəzəm istifadə olunmasına və onunla iş bacarığının təkmilləşdirilməsinə əsaslanır.

“Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” kursu (VII sinif) ümumi və regional hissələrdən ibarətdir. Kursun öyrənilməsi giriş mövzusu ilə başlayır və Antarktidanın nəzərdən keçirilməsi ilə bitir. “Giriş” hissədə – materik və okeanlar coğrafiyası nəyi öyrənir? Yer kürəsinin insanlar tərəfindən öyrənilməsinin əsas mərhələləri, materiklərin xəritələri və onlardan istifadə haqqında biliklər verilir. I bölmədə (ümumi hissə) – Yer təbiətinin əsas xüsusiyyətləri, Yer qabığı və relyefi, atmosfer və iqlim, Dünya okeanı, II bölmədə (regional hissə) – Avrasiya, Avropa qitəsi, Asiya qitəsi, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika, Avstraliya və okeaniya, Antarktida materikləri öyrənilir.

Giriş mövzusunda – kursun məqsəd və vəzifələri, Yer kürəsinin insanlar tərəfindən öyrənilməsi, məşhur səyyah və coğrafiyaşünaslar, “Yeni” və “Köhnə” dünya, materiklərin xəritələri haqqında məlumatlar verilir. “Yer təbiətinin əsas xüsusiyyətləri” bölməsində – Yer Günəş sisteminin planetidir, Yerin öz oxu və Günəş ətrafında hərəkəti və bunun coğrafi nəticələri; “Yer qabığı və relyefi” bölməsində – Litosfer və onun quruluşu, platforma və geosinklinallar, Yerin relyefi, dünyanın ən böyük dağ və düzənlikləri; “Atmosfer və iqlim” bölməsində – atmosfer və onun əhəmiyyəti, günəş radiasiyası, yer səthində temperaturun dəyişməsi, təzyiq qurşaqları, daimi küləklərin yaranması, yer səthində atmosfer yağıntılarının paylanması, iqliməmələgətirən amillər, dünyanın əsas və keçid iqlim qurşaqları; “Dünya okeanı” bölməsində – Dünya okeanı, okean sularının əsas xüsusiyyətləri, Sakit okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Şimal

buzlu okean; "Coğrafi təbəqə" bölməsində -- coğrafi təbəqənin tərkibi və quruluşu, təbii zonalar haqqında məlumatların verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Regional hissənin öyrənilməsi şimal materikləri: Avrasiya, Avropa qitəsi, Asiya qitəsi, Şimali Amerika ilə başlayıb və cənub materikləri: Cənubi Amerika, Afrika, Avstraliya və okeaniya, Antarktida materikləri ilə başa çatır.

Materiklərin coğrafi xarakteristikasının məzmunu iki bölməni əhatə edir: 1) materikin ümumi icmalı; coğrafi mövqeyi, ölçüləri, materiki əhatə edən okeanlar və dənizlər, iri adalar; kəşfi və tədqiqi tarixi; relyefi, geoloji quruluşu, faydalı qazıntıları, vulkanizm və zəlzələ hadisələri; iqlim və onu əmələgətirən amillər, iqlim qurşaqları; çaylar və göllər, onların rejimi, təsərrüfat əhəmiyyəti; bitki və heyvanlar aləmi, torpaq örtüyü; təbii zonalar və onların iqlim qurşaqları ilə əlaqəsi; insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında təbii şəraitin dəyişməsi; 2) iri sahələr üzrə materikin icmalı: sahənin coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və təbii sərvətlərinin xarakteristikası; təbiətin tipik mənzərələri; siyasi xəritə; əhali, onun tərkibi, təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri; ən mühüm dövlətlər.

Materiklərin xarakteristikasının məzmununa daxil edilmiş ümumi anlayış və qanunauyğunluqların sistemi materiklərin təbii sərvətlərinin müasir elmi görüşlərə müvafiq olaraq nəzərdən keçirilməsini təmin edir. Relyefin formalaşması qanunauyğunluqlarının açılmasına, iqlim və bitkilərdən asılı olaraq torpaqların əmələgəlməsi və yerləşməsinə diqqət yönəldilir, iqlim qurşaqları haqqında anlayışlar izah edilir və s.

Kursun məzmununa daxil edilmiş biliklərin böyük həcmnin mənimsənilməsində ümumi fiziki coğrafiya üzrə bundan əvvəlki hazırlığa, həmçinin qonşu fənn – biologiya üzrə, qismən də tarix üzrə biliklərə istinad edilir.

"Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası" kursunun (VIII sinif) məzmununda əsas diqqət respublikamızın təbiətinin, təbii ehtiyatlarının öyrənilməsinə verilir. Əvvəlki kurs üzrə

biliklərə, həmçinin fizika, kimya, biologiya və qismən də Azərbaycan tarixi üzrə biliklərə istinad etmək bu kursun tədrisini kifayət qədər yüksək elmi səviyyədə qurmağa imkan verir.

Bölmələr üzrə kurs aşağıdakı ardıcılıqla öyrənilir: "Ümumi icmal" - Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası nəyi öyrənir? Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi, sahəsi, sərhədləri. "Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti və ehtiyatları" - Azərbaycan Respublikasının relyefinin ümumi səciyyəsi. Relyefin inkişafı. Tektonik zonalər. Relyef formaları. Relyefin təsərrüfat əhəmiyyəti. Geoloji quruluşu. faydalı qazıntılar və mineral sular. "Azərbaycan Respublikasının iqlimi" - Günəş radiasiyası və havanın temperaturu. Hava kütlələri, küləklər. Yağıntılar. İqlim tipləri. "Daxili sular" - Çaylar. Ümumi səciyyəsi. Çayların qidalanması və su rejimi. Əsas çaylar və onların hidroloji xüsusiyyətləri. Göllər. Süni su obyektləri. Su anbarları və kanallar. Yeraltı sular. Buzlaqlar. Xəzər dənizi. Xəzər dənizinin canlılar aləmi və problemləri. "Torpaq, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi" - Respublikamızın torpaq örtüyü. Torpaqların şaquli paylanması. Bitki örtüyü. Yarımsəhra və dağ-bozqır torpaqları. Meşələr. Çəmən və çəmən-çöl bitkiləri. Respublikamızın heyvanlar aləmi. "Azərbaycanın landşaftı" - Landşaft haqqında anlayış. Dağ landşaftları. Düzənlik landşaftları. "Təbiətin mühafizəsi" - Azərbaycanda təbiəti mühafizənin əsas istiqamətləri. Atmosferin və suların mühafizəsi. Bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin mühafizəsi. Qoruqlar, milli parklar və yasaqlıqlar. "Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafi rayonları" - Böyük Qafqaz vilayəti. Vilayətinin fiziki-coğrafi rayonları. Kür çökəkliyi vilayəti. Vilayətinin fiziki-coğrafi rayonları. Kiçik Qafqaz vilayəti. Lənkəran vilayəti. Orta Araz (Naxçıvan) vilayəti.

Fiziki-coğrafi rayonlaşdırmanın xarakteristikasının məzmununda əsas diqqət ikinci bölmədə öyrənilmiş materialların konkret həmin rayonlar üzrə öyrənilməsi və izahına verilir. Hər bir vilayətin fiziki-coğrafiyasının bütünlüklə öyrənilməsi onun

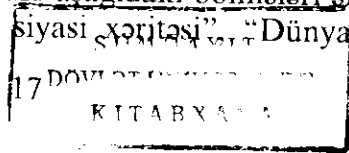
daxili fərqlərinin tam açılmasına və kursun praktik əhəmiyyətinin daha dolğun göstərilməsinə imkan verir.

“Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” kursu (VIII sinif) bundan əvvəlki kursun məntiqi davamıdır. Bu kursda şagirdlər ümumi və regional yarım bölmələr üzrə: a) ümumi iqtisadi-coğrafi icmal; b) iqtisadi coğrafi rayonların səciyyəsi üzrə biliklər alırlar.

Respublikamızın təbii şəraiti və təbii ehtiyatları barədə əvvəlki kursda verilmiş biliklərə istinad edərək bu kurs respublikamızın təbii şəraiti və təbii ehtiyatları; əhali və əmək ehtiyatları; təsərrüfat sahələrinin coğrafiyası; iqtisadi coğrafi rayonları haqqında biliklər verir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu kurs öyrənilən ilk iqtisadi coğrafiya kursudur, şagirdlərin bir çox iqtisadi-coğrafi terminlər, məfhumlar haqqında bilikləri yoxdur.

28048
Kurs üç bölmədən ibarətdir. Kursun öyrənilməsi respublikamızın iqtisadi-coğrafi mövqeyinin öyrənilməsi ilə başlayır. Birinci bölmənin məzmununa respublikamızın iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və ehtiyatları, əhalisi və əmək ehtiyatları; ikinci bölmənin məzmununa təsərrüfat sahələrinin coğrafiyası, yanacaq-energetika kompleksi, maşınqayırma, metallurjiya, kimya, meşə və tikinti materialları sənayesi, istehlak malları istehsalı və xidmət sahələri, aqrar-sənaye kompleksi, nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr; üçüncü bölmənin məzmununa iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma, Böyük Qafqaz coğrafi rayonu (Abşeron, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan və Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonları), Kiçik Qafqaz coğrafi rayonu (Gəncə-Qazax, Kəlbəcər-Laçın və Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonları), Aran (Kür-Araz) iqtisadi-coğrafi rayonu, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu və Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonu haqqında biliklər daxildir.

“Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” kursunun (IX sinif) məzmununa ümumi və regional iqtisadi coğrafiya məsələləri daxil edilmişdir. Kurs aşağıdakı bölmələri əhatə edir: “Giriş”; “Dünyanın müasir siyasi xəritəsi”, “Dünyanın təbii

ehtiyatları”, “Dünya əhalisinin coğrafiyası”, “Dünya təsərrüfatının coğrafiyası”, “Regional coğrafiya” və “Bəşəriyyətin qlobal problemləri”.

Ayrı-ayrı ölkə və regionları öyrənməzdən əvvəl dünyanın siyasi xəritəsi, təbii resursları, ekoloji problemləri, əhalisi, ETT və dünya təsərrüfatının ümumi əlamətlərinin xarakteristikası verilir ki, bununla da kursun elmi səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır və dünya ölkələri haqqında ümumi anlayışların formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır. Kursu “Bəşəriyyətin qlobal problemləri” mövzusu tamamlayır.

Kursun öyrənilməsinə ayrılmış vaxtın məhdudluğunun nəzərə alınması və əsas qrup ölkələrinin iqtisadi coğrafiyasının xüsusiyyətlərini daha dərinləndirən nəzərdən keçirməyin zəruri olması kursun proqramının ayrı-ayrı ölkələrin, xüsusilə dünyanın başlıca ölkələrinin seçmə yolu ilə öyrənilməsi prinsipi üzərində qurulmasına səbəb olmuşdur. Kursun proqramında həmçinin ölkə qrupları üzrə ümumi icmallara da geniş yer verilmişdir. Kursun belə quruluşu şagirdlərə dünyanın bütün başlıca regionlarının siyasi xəritəsi, təbii və əmək ehtiyatları, iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri haqqında əsas məlumatları çatdırmağa və ayrı-ayrı mühüm ölkələr haqqında daha dərin və konkret biliklər verməyə imkan yaradır. Ölkə qruplarının və ayrı-ayrı dövlətlərin xarakteristikasını tərtib edərkən, onların inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi-coğrafi spesifikliyinin göstərilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Hər iki məktəb kursunda (VIII, IX siniflər) iqtisadi coğrafiya məsələlərinin xüsusi çəkisinin artırılması şagirdlər tərəfindən iqtisadi-coğrafi mövqe, təbii şəraitin və təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi, coğrafi əmək bölgüsü, iqtisadi rayon, ərazi-istehsal kompleksinin əsas tipləri və s. kimi mühüm kateqoriya və anlayışların mənimsənilməsi üçün mühüm imkanlar yaradır. Şagirdlər tərəfindən əməyin ərazi bölgüsü qanunlarının, istehsalın yerləşdirilməsinin başlıca sahə qanunauyğunluqlarının, iqtisadi rayonların, ərazi istehsalat kompleksləri yara-

dılması qanunauyğunluqlarının mənimsənilməsi üçün şərait müəyyən dərəcədə xeyli yaxşılaşır.

“Yerşünaslıq” kursunun (X sinif) məzmununun əsasını “Ümumi fiziki coğrafiya” (VI sinif) və “Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” kurslarında (VII sinif) keçilmiş ümumi fiziki-coğrafiyaya aid biliklər sisteminin daha geniş və dərindən öyrənilməsi təşkil edir.

Kurs qısa giriş mövzusu ilə başlayıb qlobal ekoloji problemlərin izahı ilə bitir. “Coğrafiya və topoqrafik xəritələr” bölməsində coğrafi və topoqrafik xəritələr; kartoqrafik proeksiyalar; təhriflər və onların yaranması səbəbləri izah olunur. “Kainat, Günəş sistemi” bölməsində qalaktika; Günəş sistemi, planetlər; Yerin Günəş və öz oxu ətrafında hərəkəti və onun coğrafi nəticələri, saat qurşaqları, işıqlanma və istilik qurşaqları haqqındakı biliklər və V sinif təbiətşünaslıq kursunda verilmiş sadə biliklər əsasında daha dərindən inkişaf etdirilir. “Yerin daxili quruluşu” bölməsinin məzmununa Yer bir planet kimi yaranması, planetar və geoloji inkişaf mərhələləri, geoxronoloji cədvəl; litosfer tavaları, yaranması, inkişafı və müasir hərəkətləri, platforma və geosinklinallar; endogen və ekzogen proseslər, əsas dağməhləgəlmə mərhələləri, dağların mənşəyinə görə təsnifatı, “Yer səthinin relyefi” bölməsinin məzmununa isə relyef formaları, qurunun və okean dibinin relyefi daxildir. “Atmosfer” bölməsində atmosfer, tərkibi, quruluşu, günəş radiasiyası, atmosfer təzyiqi, atmosferdə su, hava və iqlim, “Hidrosfer” bölməsində hidrosfer, hidrosferin mənşəyi, tərkib hissələri, su kütlələri və okeanda dinamik proseslər, quru suları, “Biosfer” bölməsində isə üzvi aləmin yaranması və inkişaf mərhələləri, torpaq, coğrafi təbəqə və onun inkişaf xüsusiyyətləri, təbii komplekslər, təbii zonalar, lahdşafqların öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Yerşünaslıq kursunun köməyi ilə şagirdlər təbiətdə baş verən dəyişiklikləri, coğrafi qanunauyğunluqları, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təbiətə təsirini dərk edir. Yerşünaslıq həm də

orta ümumtəhsil məktəblərində fiziki coğrafiya kurslarının yekunudur.

“Türk dünyasının coğrafiyası” kursu (XI sinif) respublikamızın müstəqillik dövründə tədris olunan ölkəşünaslıq kursudur. Kursun məzmunu türk xalqlarının etnik xüsusiyyətləri, yayılma arealları, türk dövlətlərinin və qurumlarının təbii şəraiti, ehtiyatları, təsərrüfatı, əhalisinin məşğuliyyətinin dərin elmi izahını təmin edən fiziki və itisadi coğrafi anlayışların böyük dairəsini əhatə edir. Kursun böyük milli özünüdərk və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Kurs ümumi və regional hissələrdən ibarətdir. Ümumi hissə giriş mövzusu ilə başlayır. Ümumi hissədə kursun məqsəd və vəzifələri, türk birliyi anlayışı, müasir türk dünyası, dünya elm və mədəniyyətində türk xalqlarının yeri, türk dünyası ərazisində təbii şərait və təbii ehtiyatlar, türk dünyasının əhalisi, təsərrüfatının ümumi səciyyəsi, ekoloji problemləri və onların həlli yollarının şagirdlərə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Regional hissədə müstəqil türk dövlətləri: Azərbaycan Respublikası, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə Respublikası, Şimali Kipr Türk Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Özbəkistan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Türkmənistan Respublikası və türk qurumları: Sintszyan-Uyqur Muxtar Rayonu, Altay Respublikası, Başqırdıstan Respublikası, Qaraçay-Çərkəz Respublikası, Kabarda-Balkarıstan Respublikası, Saxa (Yakutiya) Respublikası, Taymır (Dolqan-Nen) Muxtar Mahalı, Tatarıstan Respublikası, Tuva Respublikası, Xakasiya Respublikası və Çuvaş Respublikasının şagirdlərə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarı sinif şagirdlərinin maraqlarını və onların fərdi həvəslərinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə maraq (qurup) məşğələləri tətbiq edilir. Bu məşğələlərə o fənlər daxil edilir ki, bunların bilik elementləri məktəb coğrafiyasının məzmununa daxildir, lakin bu biliklərin yardımçı rol oynaması üzündən onların dərslərdə lazımi dərinlik və dolğunluqla öyrənilməsinə

imkan olmur. Marağ məşğələləri orta məktəbin tədris planında çatışmayan və böyük praktik əhəmiyyəti olan fənləri tamamlamalıdır. Kartoqrafiya, topoqrafiya və geologiyanın əsasları, təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin coğrafiyası belə fənlərdəndir.

Adları çəkilən kurslardan başqa, doğma diyarın öyrənilməsi, təbiəti mühafizə üzrə kursların marağ (qurup) məşğələlərində öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti olar.

**MƏKTƏBDƏ COĞRAFIYANIN
ÜMUMTƏHSİL VƏZİFƏLƏRİ**

Ümumi orta təhsil şagirdlərə təbiət və cəmiyyət haqqında, elmlərin əsasları haqqında biliklər verir. Orta ümumtəhsil vəzifələrinin bir hissəsi də coğrafiya fənninin üzərinə düşür. Coğrafiya, şagirdləri hərtərəfli tərbiyə etmək üçün olduqca böyük imkanlara malik tədris fənlərinə aiddir. Məktəbdə coğrafiya şagirdlərin əqli, əxlaqi, estetik və vətənpərvərlik tərbiyəsinə düzgün istiqamət verilməsində xüsusi rola malikdir. Şagirdlərdə əməyə məhəbbət, intizamlılıq və mütəşəkkillik tərbiyəsi tədris işi prosesində müntəzəm olaraq həyata keçirilir.

Şagirdlər coğrafiyanı öyrənmə prosesində təbiətin əsas komponentlərinin və bütünlükdə təbii komplekslərin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərk edirlər. Yalnız coğrafiya şagirdləri planetin relyefi ilə və onun əmələ gəlməsi tarixi ilə tanış edir. Dünya okeanı, daxili sular, yer kürəsinin müxtəlif iqlimləri və təbii zonaları haqqında bilikləri aşkara çıxarır. Məhz coğrafiya fənni gəncləri istehsalatın yerləşdirilməsi prinsipləri ilə, əmək ehtiyatları və təbii ehtiyatlarla, iqtisadi rayonlaşdırma prinsipləri ilə, təbii şəraitdən istifadə edilməsi imkanları və onun təsərrüfatca qiymətləndirilməsi ilə, bununla əlaqədar isə istehsalatın səmərəli təşkili ilə, istehsalat-ərazi komplekslərinin əsas tipləri ilə, şəhərlərlə və s. ilə tanış edir.

Beləliklə, orta coğrafi təhsil şagirdlərə təkcə təbiət hadisələrindən baş açmaqda deyil, həm də təbii-iqtisadi qanunauyğunluqları dərk etməkdə kömək edir.

Əsas etibarilə yalnız coğrafiya məktəblərin kartoqrafiya və topoqrafiya hazırlıqlarını təmin edir. Şagirdlərin məktəbdə aldığı coğrafi biliklər onların gələcək əməli fəaliyyətlərində lazımdır, bu bilikləri şagirdlərə heç bir başqa tədris fənni verə bilməz.

Müasir coğrafiyanın başlıca vəzifəsi bu vaxtdək naməlum və yaxud az məlum olan ölkələri təsvir etmək deyil, kəşf edilmiş təbii ehtiyatlardan çoxcəhətli və intensiv istifadə etmək, təbiəti və ayrı-ayrı rayon və ölkələrin təsərrüfatını dəyişmək sahəsində bəşəriyyətin gördüyü işləri elmi surətdə əsaslandırmaqdan ibarətdir. Coğrafiya elmlərinin bütün sisteminin öyrənmə obyektini təbii mühitdir, yəni yer səthində bizi əhatə edən və qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədar olan tədiət hadisələrinin məcmuyudur, əhali və ictimai istehsalatdır, həmçinin təbii mühitin istehsalatla və insanların həyatı ilə əlaqələridir.

Məktəb coğrafiyasının başlıca ümumtəhsil vəzifələrindən biri şagirdlərə respublikamızın təbiəti, əhalisi və təsərrüfatı haqqında elə biliklər sistemi verməkdir ki, onlar gələcəkdə bu bilikləri praktikada tətbiq edə bilsinlər.

Məktəblilər təbii şəraitlə və ehtiyatlarla, onlardan istifadə edilməsi, təsərrüfatın inkişafı xüsusiyyətləri ilə, respublikamızın rayonlararası iqtisadi əlaqələri ilə, mədəniyyəti, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri ilə tanış olurlar ki, o da gənclərə, həyata və əməyə hazır olmaqda kömək edir.

Coğrafiya dünyanın təbiəti, əhalisi və siyasi xəritəsi haqqında, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr haqqında bilik verir.

Məktəb coğrafiyasının başlıca vəzifələrinə həmçinin ümumi coğrafi mədəniyyətin formalaşması da aiddir. Bu, sərbəst olaraq qəzet oxumağa, coğrafiya atlaslarından, məlumat kitablarından istifadə etməyə, Respublikamızda və başqa ölkələrdə baş verən hadisələri başa düşməyə imkan verir. Faktik materialın öyrənilməsi coğrafi qanunauyğunluqların açılması ilə mütləq əlaqələndirilməlidir.

Coğrafiyanın məktəb kursu coğrafi təbəqənin bütövlüyünü şagirdlərə açıb göstərir. Şagirdlər coğrafi örtüyü (təbəqəni) təşkil edən geosferləri və yer kürəsinin müxtəlif ərazilərinin fiziki-coğrafi şəraitini öyrənərək, bilirlər ki, hidrosfer, atmosfer və litosfer sıx təmasda olmaqla yanaşı, həmçinin çox mürəkkəb

qarşılıqlı nüfuzetmə və qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində olur, təbiətin bir komponentinin dəyişməsi başqa komponentlərin mütləq dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Məsələn, şagirdlər daxili sularla tanışlıq nəticəsində başa düşürlər ki, hövzənin forması, çay axınının uzunluğu və istiqaməti çayın axdığı ərazinin böyüklüyündən və onun səthinin xarakterindən asılıdır, onun qidalanması, donması, acılması, suyun səviyyəsinin tərəddüdü isə iqlim xüsusiyyətlərindən asılıdır. Çayın hər hansı bir sahəsində onun düşməsinə dəyişdikdə (məsələn, su anbarı tikməklə) dərhal bütünlükdə çayın rejiminin dəyişməsi baş verir.

Konkret ərazilərin təbiətini öyrənmək şagirdlərə imkan verir ki, onlar coğrafi örtüyün ayrı-ayrı komponentləri arasında qarşılıqlı təsirin və qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin ayrı-ayrı ölkələrin özünəməxsus fiziki-coğrafi şəraitini təyin etdiyini başa düşsünlər.

Məsələn, şagirdlər bilirlər ki, coğrafi örtüyün hər bir komponenti öz qanunlarına əsasən inkişaf edir. İqlimin formalaşması qanunları ilə torpağın əmələ gəlməsi, yaxud relyefin inkişafı qanunları başqa-başqa qanunlardır. Lakin təbiətin bütün komponentləri bir-biri ilə bütöv vahid coğrafi örtük halında sıx surətdə əlaqədardır.

Coğrafiyanın məktəb kursunda aşkara çıxarılan başlıca qanunauyğunluqlardan biri coğrafi örtüyün strukturunun zonallığıdır. Buna görə də müəllimin vəzifəsi yer səthində fiziki-coğrafi şəraitin zonal yerləşməsinə və zonallığın səbəblərini şagirdlərə tədricən başa salmaqdır.

Coğrafi örtüyün struktur zonallığı Yerlərin forması və Yerlərin Günəşə nisbətən vəziyyəti ilə şərtlənmişdir. Şüa enerjisinin zonal bölüşdürülməsi nəticəsində iqlim, hidrocoğrafi şəbəkənin xarakteri, aşınma və torpağın əmələ gəlməsi prosesləri, bitkilər, heyvanlar və s. zonal olur. Məktəblilər ekvator dan qütblərə doğru coğrafi qurşaqların, təbii zonaların dəyişməsinin ardıcıl-